

בסמטות אפלות

על שירו-פזמונו של אלתרמן "ילדי הפקר"

מאת זיוה שמיר

שירו-פזמונו של אלתרמן "ילדי הפקר" הוא מונולוג דרמטי הנישא בגוף ראשון רבים (בלשון "אנחנו"). מבצעת אותו קבוצת נערים המשוטטת ברחוב ב"שעות הקטנות של הלילה", ללא השגחת אב ואם. ספק אם יש לנערים האלה הורים, שהרי הם מעידים על עצמם ש"בְּעוֹלָם בְּשָׁבִילֵנוּ / אֵין אָף אִמָּא אַחַת". היום נהוג לכנות נערים כאלה בכינוי "נוער שוליים", ואצל אלתרמן הם נקראים "ילדי הפקר" (תרגום שאילה מלשון יידיש שְׁבָה מצוי הכינוי "הפקר יונגע"). על תופעה זו כתבה היסטוריונית התרבות ד"ר תמר רזי בספרה **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית (2009)**.

תופעת הילדים והנערים המשוטטים ללא השגחה ברחוב ונעשים עבריינים צעירים, מצויה בספרות הרומנטית בת המאה התשע-עשרה, שהפנתה את הזרקור אל "עלובי החיים". היא ניפרת בראש וראשונה אצל צ'רלס דיקנס ("אוליבר טוויסט"), ובעקבותיו – אצל צ'רלס קינגסלי ("ילדי המים") ומארק טוויין ("תום סווייר", "הקלפרי פין"). בספרות העברית היא תוארה עוד באמצע המאה התשע-עשרה בספר רב-ההיקף "התועה בדרכי החיים" (1869) מאת פרץ סמולנסקין, שהושפע מצ'רלס דיקנס.

אלתרמן תיאר את התופעה האקטואלית שהתרחשה מול עיניו: ילדים שנולדו למשפחות קשות יום ויתומים חסרי כול של הרוגי המאורעות שוטטו ברחובות תל-אביב, ואיימו על שלוות תושביה. העירייה לא טיפלה בבעיה כראוי, והתופעה הלכה והחמירה מיום ליום. יש לזכור שרשויות המנדט הבריטי העניקו לתל אביב מעמד של עיר עוד בינואר 1934, ובשלהי אותה שנה רמז אלתרמן הצעיר לקברניטיה בשירו "ילדי הפקר", שאין הם ממלאים את תפקידם כראוי.

בניגוד לדיקנס ולממשיכיו, שניסו לעורר את רחמי הקורא ולעורר אמפתיה כלפי "עלובי החיים", ניסה אלתרמן להפחיד את נמעני שירו –

קוראים, מאזינים וצופים – ולהסביר להם מה תהיינה תוצאות התעלמותם ממצוקותיו של הנוער העזוב. כמי שלמד לימודי ההנדסה החקלאית, ובכללם זואולוגיה, הוא ידע היטב מה טיבם של גורים של חיות טרף הגדלים ללא השגחה ונעשים אכזריים במיוחד :

בין שלש ובין ארבע
בוֹעֲרִים פְּנִסִים,
אין מקום שְׂנוּכַל בוֹ
אֶת ראשנו לְשִׁים.

בְּנֵי בְּלִיעַל הַנְּנוּ
אֵד לְמִי זֶה אֲכַפֶּת
בְּעוֹלָם בְּשִׁבְלֵנוּ
אין אף אִמָּא אַחַת.

רוח לִילָה סוֹעֶרֶת
מְצַלִּיפָה בְּפָנִים,
הַשָּׁעָה מְאַחֶרֶת
וְאַתֶּם עוֹד קִטְנִים.

יְלָדִים שְׂפָאָה
צְרִיכִים כָּבֶר לְהִיּוֹת
בֵּין קִירוֹת בֵּית הַפֶּלֶא
אוּ בְּבֵית הַקְּבֻרוֹת.

מְנִי עֲרַב עַד בֶּקֶר
יִשְׁנִים בְּנֵי אָדָם,
אֵד בִּיקֶר בִּיקֶר
תַּעֲלֶה מְנוּחָתֶם.

מְחַנְנֵנו עוֹד יָרַב
עוֹד נְגִיעֵנו לִילוֹת
אֵז נְטָרֶף בְּהֶם טָרֶף
בְּסִמְטוֹת אֲפִלוֹת.

למעשה, את דברי האיום משמיעים הנערים בעצמם. מילות הפתיחה שנמחקו היו: "חֲצִי גְרוֹשׁ שְׂרוּכֵי נַעֲלִים / וּשְׁלֹשָׁה מִיל עֵתוֹנִים / הַיּוֹם, הַיּוֹם תִּקְעֵנוּ רֶק עֵינַיִם / מְחַר נִלְמַד לְתַקֵּעַ סַפִּינִים!". בשיר זה, שהושר בתנועות הנוער, נמחק הבית המאיים הזה, אך גם בבית האחרון של שיר זה (שנכתב בעבור התכנית "הכול בסדר" של "המטאטא" מיום 18.12.1934) מאיימים הפושעים הצעירים להוסיף ולהגביר את פעולותיהם האלימות.

הבורגנים השלווים, השוכבים בלילה על יצועם בלילות וחולמים חלומות ורודים על אושר ועל עושר, צריכים להבין מה יקרה שכאשר ילדי ההפקר יגדלו וינעצו בהם לא מבטים, אלא סכינים: "מִחֲנֵנוּ עוֹד יָרֵב / עוֹד יִגְיעוּ לַיְלוֹת – / אִזוּ נְטוּרָה בְּקֶהֱם טוּרָה / בְּסִמְטוֹת אַפְלוֹת". אלתרמן ראה בתופעה מחדל של קברניטי היישוב שאינם מרחמים על הילדים הללו ואינם ערים לסכנה הטמונה במפגעים הסוציאליים הנולדים וגדלים לנגד עיניהם.

הצירוף "בְּסִמְטוֹת אַפְלוֹת" לקוח מאוצר המילים והצירופים של ביאליק, כבשיר הכמו-עממי "לא ידע איש מי היא": "וְאֲבוֹת וְאֲמוֹת / לֹא-יִשְׁנֹנוּ בְּלַיְלוֹת, / כִּי תַעֲוּ חֲתָנֵיהֶם / בְּסִמְטוֹת אַפְלוֹת". בהמשך שירו של ביאליק, לאחר שהנערה שהשביתה את שלוות העיירה כבר נעלמה והסדר הושב על כנו, היא השאירה אחריה עיירה מנומנמת השרויה בשיממון מתמשך: "וְתִשָּׁבֵת צָהֳלָה / מִסִּמְטוֹת אַפְלוֹת, / וְאֲבוֹת וְאֲמוֹת / יִשְׁנִים בְּלַיְלוֹת".

חוקר הלשון ועורך המילון ההיסטורי פרופ' חיים כהן הסביר במאמרו "שְׁנִיעָה – שְׁנִיעוֹת: פרט וכלל" את שימושו של אלתרמן ב"סמטות" (היום נהוגה הצורה "סמטאות"), אף הזכיר שהפילולוג אברהם אברונין השיג על צורה זו במאמרו "הלשון בשירי ח.נ. ביאליק", בכתב-העת לשוננו לשנת תרצ"ג.¹ כן כתב חוקר הלשון העברית פרופ' חיים כהן בעניין זה: "ברי לי שביאליק 'תרגם' כאן את 'במבואות אפלים' שבמשנה (פסחים ד, ד)." ²

קרוב לוודאי שהצדק אֶתוֹ, שכן כבר בשירו המוקדם "תיקון חצות" כתב ביאליק: "הַמְּבֹאוֹת הָאֲפֵלִים דִּמְמִים / רֶק-מִשְׁק גִּשְׁם שׁוֹקֵק בָּם", ובסיפורו "החצוצרה נתביישה" תיאר את גירושה של המשפחה מן הכפר אל העיר, וטרם הגיעה למלון עגלתם עוברת "דרך מבואות אפלים" (גם בסיפורו הגנוז "פסח שני", שהכשיר את הדרך לכתיבת "החצוצרה נתביישה", תיאר ביאליק עיר ובה "מבואות מטונפים וצרים").³

ומניין לנו שאלתרמן נזכר כאן דווקא בשיר הכמו-עממי של ביאליק בעת שהעלה בפזמונו את הצירוף "בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת"? אתר המאגרים של האקדמיה ללשון העברית מעיד שגם זאב ז'בוטינסקי השתמש בצורה "סִמְטוֹת" יותר מפעם אחת בכתביו. ואולם את הזיקה בין "בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת" של אלתרמן לבין שירו של ביאליק ניתן להוכיח מכיוונים נוספים: בשיר הביאליקאי לפנינו עיירה שמרנית, שאישה מתירנית ו"מסוכנת" חולפת בה ומדידה את שנת ההורים (החוששים פן יתעו החתנים המיועדים לבנותיהם הבתולות ויטעמו מן הפרי האסור). גם בפזמונו של אלתרמן שרועים תושבי העיר על משכבם, אך מנוחתם השאננה לא תארך זמן רב.

הבית האחרון מבהיר כאמור לאותם בורגנים דשנים, הנמים את שנתם באין מפריע ואינם דואגים ליתומים העלובים, שעוד יגיעו לילות שבהם יפשוטו גדודים של נערי הפקר עליהם כזאבים ויטרפו בהם טרף בסמטות העיר האפלות. אצל אלתרמן לפנינו ילדים שאין להם הורים, וגם בשירו של ביאליק "תיקון חצות", שבו הזכיר בפעם הראשונה את "המְבֹאוֹת הָאֶפְלִים", מואנשים הבתים העלובים ומתוארים בדמות "יתום עֶלּוּב, אֲשֶׁר שָׁכַחוּ / מְתֵי חֶסֶד תַּת לוֹ כְּסוֹת לְחֵם". אצל אלתרמן עבר המוטיב של היתום העלוב מן הרובד המטפורי אל הרובד הליטורלי – אל "הסיפור הפשוט".

אלתרמן התריע בפזמונו על תופעת ילדי-הרחוב העזובים, שאיש אינו מִזְפֵּה אותם בקורת גג, בארוחה חמה וביד מלטפת. ברור לו שמהפושעים הצעירים הללו יצמחו לימים פושעים מסוכנים, בהם כאלה שיירצחו ובהם כאלה שירצחו. ד"ר יוסף גלובינסקי, רופא עיניים חשוב ואלתרמניסט מושבע, גילה אל-נכון ששיר זה רומז לפרשת "בן סורר ומורה" (דברים, פרק כא), שהוריו בעצה אחת עם זקני העיר גוזרים עליו עונש מוות.⁴

אתר הפזמונאות העברית "זְמֶרֶשֶׁת" מלמדנו שבעת היכתב שירו של אלתרמן הוצג בארץ הסרט הרוסי "ילדי הפקר" המתאר את הִחְזָרְתָם למוטב של ילדים שנגררו לעולם הפשע. שירו של אלתרמן עיבד מוטיבים מתוך פזמון המשולב בסרט הרוסי "דרך לחיים".⁵ ניכר שאלתרמן יצא כאן במשתמע נגד קברניטי העיר שלא דאגו לילדים העזובים – "הפקר יונגע" בפי העם – והניחו לתופעה המסוכנת הזאת להתפתח ולהתעצם בחוסר אחריות משווע. ניכר שאלתרמן הכיר את נפש הפוליטיקאים, שידע שהם לא יפעלו מתוך רגשות הומניטריים

נעלים. על כן בחר להפחיד אותם בשירו ולהזהירם שהרָעָה תגיע לפתחם, עד לסף ביתם.

נעיר כי הצירוף "לטרוף טרף" מצוי פעמים אחדות בספר יחזקאל, ובין השאר בפסוק "וַתַּעַל אֶחָד מִגְּרִיהַּ כְּפִיר הָיָה וַיִּלְמַד לְטֶרֶף-טֶרֶף אָדָם אֲכָל" (יחזקאל יט, ג) וכן בפסוק "שְׂרִיָּה בְּקֶרְבָּהּ כְּזֹאֲבִים טֶרֶף לְשֹׁפֵד-דָּם לְאַבְד נְפֹשׁוֹת לְמַעַן בְּצַעַע בְּצַעַע" (שם כב, כז). הפסוק האחד מראה איך ילד (גור) מתבגר ולומד לטרוף את כל הנקרה בדרכו, ואילו השני מראה איך המנהיגים הדואגים לבצעם יודעים לטרוף טרף ולנצל את דלת העם. שירו של אלתרמן מנבא את העתיד ומראה למנהיגים השִׁבְעִים וערְלֵי-הלב את תוצאות ההזנחה הפושעת: הילדים המקופחים והרעבים עתידים להדיד את שנתם ולהשתלח בהם ביום שבו יצמחו ניבים וציפורניים ויהפכו מגורי אריות או זאבים לחיות מסוכנות המשחרות לטרף. כארבע שנים אחרי אלתרמן תיארה גם לאה גולדברג את תופעת נוער השוליים – ילדי ההפקר – בספר הילדים שלה "נסים ונפלאות" (1938), אך היא נגעה בבעיה בכפפות של משי, והציגה פתרונות "ורודים" ואוטופיים שכלל לא תאמו את המציאות הממשית.

את שירו בנה אלתרמן גם על בסיס המבנה הרטורי של השיר "במקומותינו יש בית דין" מאת גרהרד האופטמן (מתוך המחזה "האורגים" שתרגם אלתרמן). כאן וכאן מאיים השיר על המעמדות השאננים שקללת הדל תתפרץ יום אחד ותרדוף אותם עד חרמה:

בְּמִקוּמוֹתֵינוּ יֵשׁ בַּיִת-דִּין
שְׁחָר הוּא וְכָבֵד,
נִשְׁמַת אֲבִיוֹן שֵׁם תִּרְמָס
לְלֹא עוֹוֹן וְחֵטָא.

לְאֵט גּוֹנֵעַ שֵׁם הַדָּל
בְּלִי בְּכִי וּצְעָקָה,
רַק אֲנַחָה שֵׁם תַּעֲלֶה
וּבִדְמָמָה תִּשְׁקַע.

שֵׁם הַמְּנַצֵּל וְתִלְנִינוּ,
שֵׁם אֵין מִשְׁפָּט וְחֹק,
הַעֲבָדִים – לְהַכְנִיעַ,
הַעֲבָדִים – לְשִׁתֵּק.

שׁוֹתְקִים אֲנַחְנוּ, אֵךְ הַדָּם
זוֹעֵק וְלֹא יִחַדֵּל,
אֶתֶם תִּרְגִּישׁוּ בְּבִשְׂרְכֶם
אֶת קִלְלַת הַדָּל.

אֲנַחְנוּ עֵדֶר מְעֵנָה
קְרוֹעַ וְנִרְדָּף,
בְּבֵית אֵין שְׂמֻחָה לְלֵב
וְלֶחֶם אֵין לְטֹף.

הַקְּשִׁיבוּ נָא הַתְּלִינִים,
עוֹד בּוֹא יְבוֹא הַקֶּץ,
וְזַעֲקַת הָאֲבִיוֹנִים
הַחוּצָה תִּתְפָּרֵץ.

כאמור, בשנת 1934, במלאת לה חצי יובל שנים, זכתה תל-אביב למעמד של "עיר". לבקשת ראש העירייה מאיר דיזנגוף חיבר ביאליק בשנת חייו האחרונה את המנון תל-אביב ("על שילשים"), שנדפס על גבי גלויה וחולק ביום חגה של העיר לכל תושביה. כותרת ההמנון הביאליקאי הפכה את לשון הקללה המקראית "על-שִׁלְשִׁים וְעַל-רִבְעִים" ללשון ברכה (בית אחד של תוכחה שנכלל בהמנון על הדרך שבה קיבלו תושבי העיר את פליטי היטלר נמחק ממנו במצוות ראש העיר).

ביאליק השתמש אפוא בימי שִׁבְתוֹ בתל-אביב בצירוף המקראי "על-שִׁלְשִׁים וְעַל-רִבְעִים", וגם את "אגדת הקדומים" שלו שחופרה בתל-אביב ונכללו בה רמזים אקטואליים למאורעות הדמים שפקדו את היישוב הכתיר בכותרת "אגדת שלושה וארבעה". האם משום כך בחר אלטרמן ששירו (שחופר בתל-אביב בשנת 1934) יתרחש "בֵּין שְׁלֹשׁ וּבֵין אַרְבָּע" דווקא, ולא בשעה אחרת מן "השעות הקטנות של הלילה"? תיק"ו.

הערות:

1. חיים א' כהן, "שְׁנֵעָה – שְׁנֵעוֹת: פרט וכלל", בתוך: *מחקרים בעברית החדשה ובמקורותיה*, בעריכת משה פלורנטין (עורך הסדרה מ' בר-אשר), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשע"ד, עמ' 42 – 52.
2. במכתב אליי מיום 27.4.2020.
3. הצירוף "מבואות אפלים" מעלה גם השתמעויות אחרות, כבמדרש "למה אברהם דומה? לאוהבו של מלך שראה את המלך מהלך במבואות האפלים הציץ אוהבו והתחיל מאיר עליו דרך החלון" (בראשית רבה ל, (י).
4. ראו באתר הפרטי של יוסף גלובינסקי
<https://www.dr-glovinsky.com/%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99-%D7%94%D7%94%D7%A4%D7%A7%D7%A8>
5. ראו בשולי שירו של אלתרמן באתר *זְמֶרֶשֶׁת* (פרויקט חירום להצלת הזמר העברי): <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=2778>